

ATABETÜ'L-HAKAYIK'DA YER ALAN İKİLEMELER VE KALIP SÖZLER

REITRATIVES AND PATTERN WORDS IN THE ATABETÜ'L-HAKAYIK

Necmi AKYALÇIN* & Damla AYDOĞAN**

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
TÜRKİYE, e-mail: nakyalcin@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7461-7773>

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
TÜRKİYE, e-mail: damlaaydogan94@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9515-2848>

Geliş Tarihi: 20 Mayıs 2020; Kabul Tarihi: 28 Temmuz 2020
Received: 20 May 2020; Accepted: 28 July 2020

ÖZET

Türk dilinin en önemli eserlerinden biri olan Atabetü'l- Hakayık, Edip Ahmed Bin Mahmud Yükneki tarafından 12. yüzyılda, Karahanlı Türkçesi ile yazılmış ve Muhammed Dad İspehsalar Beye sunulmuş bir eserdir. Yazıldığı dönemin dilini önemli ölçüde yansıtan eser, elbette ki Türk dilinin zengin söz varlığından yararlanılarak yazılmıştır. Türkçenin anlatım gücü ve güzelliği olan ikilemeler ve belirli durumlarda temenni ifade etme ve/veya iletişim kurma amacıyla kullanılan kalıp sözler de Türkçenin bu zengin söz varlığı içerisinde azımsanamayacak bir yere ve öneme sahip yapılarıdır. Çalışmanın evrenini Atabetü'l-Hakayık adlı eser, konusunu ise bu eserde yer alan ikilemeler ve kalıp sözler oluşturmaktadır. Çalışmada, söz konusu eserde yer alan “tününg kündüzüng”, “öküş az”, “tuş tenge” vb. ikilemeler; “Bismillahirrahmanirrahim”, “İlahi keçürgen idim sen keçür”, “Ugan rahmet itsün” vb. kalıp sözler tespit edilmiştir. Böylece, 40 beyit ve 101 dörtlükten oluşan eserin söz varlığı içerisinde ikilemelerin ve kalıp sözlerin kullanım sıklığı sayısal verileriyle ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler: Atabetü'l-Hakayık, İkileme, Kalıp Söz..

ABSTRACT

One of the most important works of Turkish Language, Atabetü'l- Hakayık is a work written by Edip Ahmed Bin Mahmud Yükneki in the 12th century in Karahanli Turkish and presented to the father of Muhammed Dad İspehsalar. The work that reflects the language of the period it was written was of course written by making use of the rich vocabulary of Turkish Language. Reitratives, which are a

structure specific to Turkish, and the pattern words used in expressing wishes and / or communicating in certain situations are structures that have a considerable place and importance in this rich vocabulary of Turkish. The universe of the study is Atabetü'l- Hakayık, and its subject is the reitratives and pattern words in this work. In the study, "tunung kündüzüng", "öküş az", "tuş tenge", etc. reitratives; "Bismillahirrahmanirrahim", "İlahi keçürge idim sen keçür", "Ugan rahmet itsün" etc. Pattern words were determined. Thus, the frequency of use of dilemmas and stereotypes in the vocabulary of the work consisting of 40 couplets and 101 quatrains is revealed by numerical data.

Key Words: Atabetü'l-Hakayık, Reitrative, Pattern Word.

Türk dilinin söz varlığı içerisinde önemli bir yere sahip olan deyimler, atasözleri, ikilemeler, kalıp sözler, argolar vb. üzerine yapılan çalışmalar son dönemde önemli bir düzeye ulaşmış ve gelişme göstermiştir. Elbette ki kökleri çok eskiye dayanan Türk dilinin söz varlığı içerisinde önemli bir yere sahip olan bu öğeleri eski metinlerde de takip edebiliyoruz. Edip Ahmed Bin Mahmud Yükneki tarafından 12. yüzyılda kaleme alınan ve çalışmaya konu olan Atabetü'l-Hakayık da Türk dilinin önemli metinleri arasında yer almaktadır. Metin üzerinde gerek edebi gerekse dil açısından önemli çalışmalar yapılmıştır. Metin için yapılan ön incelemeler sırasında karşılaşılan, metnin söz varlığını ele alan "Atabetü'l-Hakâyık'ta Geçen Deyimler, Atasözleri ve Özdeyişler¹" adlı makale Ekrem Demir tarafından yazılmıştır. Çalışmada ikilemeler ve kalıp sözlerin incelenmemesi metnin Türk dili için önemi göz önüne alındığında bir eksiklik olarak düşünülmüştür. Bu doğrultuda söz konusu metni ikilemeler ve kalıp sözler bakımından inceleme fikri doğmuş ve bu çalışmanın konusu olarak seçilmiştir.

Atabetü'l-Hakayık hakkında söz varlığı bağlamında değerlendirilebilecek diğer çalışmalar şunlardır:

Aziz Merhan, 2009 yılında "Atabetü'l-Hakayık'ta Birleşik Eylemler" adlı bir makale yazmış ve eserde yer alan birleşik eylemleri incelemiştir.

Hande Demiryürek, 2012 yılında Pamukkale Üniversitesi'nde "Atabetü'l-Hakayık'ın Gramatikselsel Bağlam ve Sıklık Sözlüğü" adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

Metinde yer alan ikilemeler ve kalıp sözlere geçmeden önce ikilemeler ve kalıp sözler ile ilgili yapılan bazı önemli tanımlara ve çalışmalara yer vermek uygun görülmüştür.

İkilemeler ile ilgili yapılan bazı önemli tanımlar şu şekildedir:

"Anlama/anlatıma güç katan kalıplaşmış söz öbekleri olan ikilemelerle ilgili olarak yapılan tanımlar şöyledir: "İkileme, anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır." (HATİPOĞLU 1981: Önsöz)

"İkileme bir sözcüğün ya da yansımali bir birimin ya da bir kısmının yinelenmesi ya da sözcüğün anlam özellikleri açısından eş anlamlı, zıt anlamlı, anlam açısından ilişkili olabileceği başka bir sözcükle birlikte kullanılmasıyla oluşturulan anlambirimdir." (AKSAN 2001: 15)

"Bir kavramı ifade için kullanılan aynı ve yakın anlamda iki (yahut daha fazla) kelimenin belirli diziliş kuralıyla yan yana getirilmesinden oluşan söz grubu." (KORKMAZ, 1992)

Türkçe için ilk ikilemeler sözlüğü Necmi Akyalçın tarafından 2007 yılında hazırlanmış ve Anı yayıncılık tarafından basılmıştır².

Kalıp sözler için yapılan tanımlar ise şu şekildedir:

“Zihinsel üretim ve yapıyı temel alan bir başka tanıma göre ise kalıp sözler, önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeden veya dilbilgisel olarak ayrıştırılmadan olduğu gibi hatırlanarak kullanılan, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşan dizidir (Wray 2002: 9).” (GÖKDAYI, 2008, s. 90)

“Söz varlığında, selamlaşırken, yemek yerken, sevincimizi ya da üzüntümüzü belirtirken, birisini kutlarken, görüştüğümüz kişiden ayrılırken vb. iletişim durumlarında söylemeyi adet haline getirdiğimiz, ağızımızdan hemen çıkıveren, bir bütün halinde veya kişiye, zamana göre yapılan ufak tefek değişiklikler dışında çekirdek bölümünü aynı şekilde kullandığımız sözler bulunuyor. Ayrıca, belirli bir durum, zaman veya yer olmadan da, duygu ve düşüncelerimizi aktarırken yardımcı olan, anlamları değişmeden aynı biçimde tekrar edilen sözlerle karşılaşırız. Kalıp söz olarak adlandırılan bu sözler, atasözü, deyim, ikileme ve birleşiklerin yanı sıra dilin söz varlığındaki kalıplaşmış dil birimlerinin bir kısmını oluşturuyor.”(GÖKDAYI, 2015, s. 1-2)

“Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması adet olan birtakım sözlerdir.” (AKSAN D. , 1996, s. 35)

“Kalıp sözler, belli durumlarda söylenmesi gelenek olmuş klişe sözlerdir. Bu sözler toplumun yaşamına ve kültürüne ışık tutmaktadır. Kalıp sözler yemek yerken veya yemekten sonra, biriyle karşılaşıldığında selamlaşmak için, doğum, ölüm, okula başlama, evlenme gibi olaylar karşısında da kullanılırlar. Bunun yanında bir iyilik karşısında duyulan minneti veya bir iyi dileği belirtmek için edilen dualar, kızgınlıkla söylenen beddualar, yemin etmeler, söz vermeler de kalıp sözlerin içindedir.” (EROL, 2007, s. ÖNSÖZ)

“Kalıp sözler veya ilişki sözleri adı verilen dil öğeleri tıpkı deyimler ve atasözleri gibi, toplumun kültürünü, inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve görenekleri yansıtan sözlerdir.” (EROL, 2007, s. 1)

“Her toplumun, gündelik yaşamında çeşitli zaman ve durumlarda kullandığı kendine özgü sözleri vardır. İnsanlar arasındaki ilişkilerde kullanılan selamlaşma, vedalaşma, iyi ya da kötü dilek sözleri, saygı ve nezaket gereği söylenen sözler kalıp sözler arasında yer alır. Gündelik iletişim davranışları toplumdan topluma değişiklik gösterdiği gibi; iletişim sözleri de, aynı toplumda dönemden döneme, bölgeden bölgeye, yöreden yöreye değişiklik gösterebilmektedir. Anadolu'da ölçünlü dille ortak olan kalıp sözler yanında, daha farklı sözlere de rastlanmaktadır. Bu tür sözler Anadolu ağızlarının sözvarlığı içinde, pek çok çeşidiyle ve renkliliğiyle büyük bir yer tutmaktadır.” (TOR, 2011, s. 766)

Tanımlar ve açıklamalar doğrultusunda Abetü'l-Hakayık'ta yer alan ikilemeler ve kalıp sözler saptanmış, metnin Reşit Rahmeti Arat tarafından 1992 yılında yapılan yayını ise kaynak olarak seçilmiştir. Metnin Türkçe çevirilerinde yazım yanlışı veya cümle düşüklüğü varsa düzeltilmiştir.

İKİLEMELER:

Karşıt anlamlı ikilemeler:

- 1) **6.cemad canvar** uçgan yügürgen nenge
Türkiye Türkçesi:
(**6.Canlı cansız**, uçan ve koşan (her) şey.)
- 2) **13.** yarattı ol ugan **tününg kündüzüng**
Türkiye Türkçesi:
(**13.** O kadir (Tanrı senin) **geceni gündüzünü** yarattı.)
- 3) **65. Öküş az** tip aymaz pezirler tengiz
Türkiye Türkçesi:
(**65.** Deniz **az çok** demeden bunu kabul eder.)
- 4) **177.** bu ajun ribat ol **tüşüp köçgölüg**
Türkiye Türkçesi:
(**177.**Bu dünya, **konup göçmek** için, bir kervansaraydır.)
- 5) **356.ulugka kiçigke** sılıg kıl sözüng
Türkiye Türkçesi:
(**365.büyüğe küçüğe** tatlı dil kullan.)

Yakın anlamlı ikilemeler:

- 1) **14.** udup biri birke yorır **öng songa**
Türkiye Türkçesi:
(**14.**birbirine uyup, birbirinin **ardı sıra** giderler.)
- 2) **24.**törütmişte yok bil anga **tuş tenge**
Türkiye Türkçesi:
(**24.** Bil ki, yaradılanlar arasında onun **eşi dengi** yoktur.)
- 3) **27.** anıng mehdi bolsa **şeker şehd** anga
Türkiye Türkçesi:
(**27.**Onun yadı, dilim için **şeker baldır**.)
- 4) **71.**kitabımnı **körge eşitgen** kişi
Türkiye Türkçesi:
(**71** kitabımı **gören işiten** kişi)
- 5) **155.agız til** bezeki köni söz turur
Türkiye Türkçesi:
(**155.agız dil** ziyneti doğru sözdür.)
- 6) **172.** bu **körge eşitgen** sanga külmesün
Türkiye Türkçesi:
(**172.gören duyan** sana gülmesin.)
- 7) **192.**tarıglıkta **katlan tarı** edgülük
Türkiye Türkçesi:
(**192.** tarlada **çalış çabala** ve iyilik et.)
- 8) **210.birin** kelse rahat kelür renc **onun**
Türkiye Türkçesi:
(**210.** rahat **birer birer** gelirse, zahmet **onar onar** gelir.)
- 9) **241.** bahıl tirdi **zer sim** haramdın öküş

Türkiye Türkçesi:

(241. Hasis, haram ile, çok **altın gümüş** topladı.)

10) 262. yıgar **yimez içmez** tutar berk anı

Türkiye Türkçesi:

(262. Toplar, (fakat) **yemez içmez** ve omu sıkı tutar.)

11) 367. iter bolsang işni **sanıp saknıp** it

Türkiye Türkçesi:

(367. Bir işi yapacaksan, **düşünüp taşınarak** yap.)

12) 388. cefa **toldı taştı** tengizdin ediz

Türkiye Türkçesi:

(388. cefa **doldu taştı** denizden daha engin)

13) 511. **bilip tutsa** her kim edibning sözün

Türkiye Türkçesi:

(511. Edibin sözünü kim **bilip tutarsa**)

KALIP SÖZLER:

1) 4. **Bismillahirrahmanirrahim**

Türkiye Türkçesi:

(4. **Bismillahirrahmanirrahim**)

2) 29. **bu kün tegsü mindin dürud** ol yarın

30. Elig tutamçıka eğirse munga

Türkiye Türkçesi:

(29-30 yarın derde düşersen, elimden tutacak olan o (resule) bugün **benden salat ve selam erişsin.**)

3) 37. **İlahi keçürgen idim sen keçür**

38. neçe me hatalıg kul ersem sanga

Türkiye Türkçesi:

(37.-38. **Tanrım**, sen bağışlayan rabbimsin; senin karşında ne kadar günahkâr kul isem, **beni affet**)

4) 491. **Ugan rahmet itsün** bu saat anga

Türkiye Türkçesi:

(491. Tanrı bu saatte ona rahmet etsin)

5) 510. **Kerek kıl icabet kerek kıl itab**

Türkiye Türkçesi:

(510. İster kabul et, ister hoş görme)

SONUÇ

Türk dili, uzun yıllardır geniş bir coğrafyada konuşulmakta ve yazılmaktadır. Bu nedenle ki, Türk dilinin söz varlığı hiç de azımsanamayacak bir zenginliğe ulaşmıştır. Bu zengin söz varlığı içerisinde yer alan deyimler, atasözleri, ikilemeler, kalıp sözler, argolar vb. de Türk dilinin ilk yazılı metinleri olan Orhun Yazıtlarından itibaren takip edilebilmektedir. İşte bu zenginlik ve gelişme seyri içerisinde Türk dili ile yazılmış pek çok önemli eser vardır. Bu çalışmada incelenen Atabetü'l-Hakayık da bu önemli eserlerden biridir. Eser birçok açıdan defalarca incelenmiştir. Yukarıda, eser hakkında yapılmış bir söz varlığı çalışmasından söz edilmiştir. Ancak, söz konusu çalışmada, eserin söz varlığının ikilemeler ve kalıp sözler bakımından incelenmediği görülmüştür. Bu bir eksiklik olarak değerlendirilmiş ve bu

çalışmada eser, ikilemeler ile kalıp sözler bağlamında incelenmiştir. 40 beyit ve 101 dördlükten oluşan eserde 18 ikileme ve 5 kalıp söz saptanmıştır. Saptanan 18 ikilemeden 5'i zıt anlamlı; 13'ü yakın anlamlı sözcüklerle kurulmuş ikilemelerdir. Kalıp sözler ise daha çok eserin dönemi göz önünde bulundurularak tespit edilmeye çalışmış ve kesin olarak kalıp söz olarak değerlendirilebilecek yapılar çalışmaya yansıtılmıştır. Böyle önemli bir eserde, kalıp söz ve ikilemelerin ortaya konması söz öbeklerinin sadece günümüzdeki biçimlerinin değil geçmişten bugüne kullanılarak gelen eski biçimlerinin de ortaya konması bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, D. (1996), *Türkçenin Sözcük Varlığı*, Ankara: Engin Yayınevi.
- AKSAN, Y. (2001). *Türkçede Zaman Anlatımı ve Kimi İkileme Yapıları*. İstanbul: XV. Dilbilim Kurultayı.
- AKYALÇIN, N.(2007). *Türkçe İkilemeler Sözlüğü Tanıklı*, Anı Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara.
- AKYALÇIN, N. (2012a). *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*. Ankara: Eğiten Kitap.
- AKYALÇIN, N.(2012b). *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz Tanıklı Sözlük*. Ankara: Eğiten Kitap.
- DEMİR, E. (2003). Atabetü'l-Hakâyık'ta Geçen Deyimler, Atasözleri ve Özdeyişler, *Türkiyat Mecmuası*, C.23/Güz.
- DEMİRYÜREK, H. (2012). *Atabetü'l-Hakayık'ın Gramatikselsel Bağlam ve Sıklık Sözlüğü*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi.
- YÜKNEKİ, Edip, Ahmet B. Mahmud (1992). *Atabetü'l-Hakayık*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- EKER, S. (2002). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- EROL, Ç. (2007). *Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- GÖKDAYI, H. (2008). *Türkçede Kalıp Sözler*. *Bilig-Kış*, 44, 90-108.
- GÖKDAYI, H. (2015). *Türkçede Kalıp sözler*. Ankara: Kriter Yayınevi.
- KORKMAZ, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- MERHAN, A. (2009). *Atabetü'l-Hakayık'ta Birleşik Eylemler*, *bilig/Bahar /sayı :49*, s. 101-112.
- TOR, G. (2011). *Mersin'den Birkaç Kalıp Söz (İlişki Sözü) Üzerine*, Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu, Adana, 20- 22 Ekim 2011, 766-786.

NOTLAR

¹ Ekrem Demir, *Atabetü'l-Hakâyık'ta Geçen Deyimler, Atasözleri ve Özdeyişler*, Türkiyat Mecmuası, C.23/Güz, 2003.

² Necmi Akyalçın, *Türkçe İkilemeler Sözlüğü/Tanımlı*, İstanbul: Anı Yayıncılık, 2007.